ANαliZA

časopis za kritično misel

Letnik 17, številka 3, november 2013 · ISSN 1408-2969

FILOZOFIJA M. DUMMETTA

Andrej Ule

O nekaterih Dummettovih argumentih za antirealizem

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Citiranje: Andrej Ule, »O nekaterih Dummettovih argumentih za antirealizem«, *Analiza: časopis za kritično misel* 17, št. 3 (2013): 5–18.

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva 4.0 Mednarodna (CC BY 4.0), https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sl.

Izdajatelj: Društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti, Ljubljana.

Elektronska različica je bila leta 2026 rekonstruirana iz izvirnih stavnih datotek in preverjena s tiskano izdajo. Številke strani ustrezajo tiskani izdaji; prelomi strani znotraj prispevka se lahko nekoliko razlikujejo.

Andrej Ule
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

O NEKATERIH DUMMETTOVIH ARGUMENTIH ZA ANTIREALIZEM

Analiziram značilne Dummettove argumente za njegovo različico semantičnega antirealizma. Ugotavljam, da so sicer zanimivi, pogosto izzivalni, vendar niso dovolj prepričljivi, kajti problematične stavke lahko po večini preoblikujemo ali tolmačimo tako, da bodisi postanejo povsem deskriptivni ali tako, da se le posredno nanašajo na realnost. Menim, da lahko moder realist najde ustrezne rešitve ali vsaj vizije rešitve zanje.

Ključne besede: antirealizem, semantična nedoločenost, verificljivost, deskriptivnost, kontingenca.

Michael Dummett je verjetno najbolj znamenit zagovornik antirealizma. Dummett je v vrsti svojih spisov in knjig odločno kritiziral realizem, ki ga razume kot tezo, da resničnostni pogoji presegajo možnost verifikacije oz. upravičenja stavkov (Dummett, 1999a, b). Dummet zagovarja svojo različico semantičnega antirealizma, tj. teorije, po kateri nemožnost standardnih semantičnih pogojev za številne, vsaj na pogled deskriptivne stavke, kaže, da se z jezikom praviloma ne nanašamo na realnost, ki biva neodvisno od človeške zavesti in diskurzov, temveč se nanašamo na merila pravilnega ali upravičenega izjavljanja v določenih jezikovnih igrah ali diskurzivnih praksah.

Ali Dummettovi argumenti proti realizmu držijo? Za osnovo si bom vzel njegove argumente za antirealizem iz domnevne odpovedi »realistični«, tj. korespondenčni teoriji resnice v primerih praktične ali načelne nemožnosti verifikacije stavkov. Dummett sklepa, da takšni primeri dokazujejo, da ni mogoče podati resničnostnih pogojev stavkov. V kolikor resničnostni pogoji stavka določajo smisel stavka, potem bi nemožnost določitve resničnostnih pogojev pomenila nedoločenost smisla stavka. Ker pa po Dummettu imamo številne primere stavkov z določnimi smisli brez resničnostnih pogojev, to pomeni, da je določitev smisla stavka z njegovimi resničnostnimi pogoji napačna oz. vsaj preozka. Takšni primeri so npr. stavki o bodočih dogodkih, stavki nekaterih protidejstvenih pogojnikov, stavki kot »Janez je bil pogumen« (če Janez nikoli ni bil v situaciji, ko bi lahko dokazal svoj pogum), stavki o načeloma nejasnih situacijah, nekateri neodločljivi stavki matematike ipd.

To pomeni, da resnice (ali neresnice) stavka ne moremo izenačiti s stanji stvari,

ki se zgodijo, če je stavek resničen (oz. se ne zgodijo, če je neresničen), temveč z nečim drugim, »bolje« dostopnim. Dummett je predlagal verificiranost [verification], kasneje je raje govoril o upravičenosti *[justification]* stavka v okviru ustrezne jezikovne igre. To odmakne resnico stavka in posredno tudi smisel stavka od »sveta«, oz. od celote dejstev, ki obstajajo neodvisno od stavka, govorca in jezika, in jo primakne k jeziku, točneje k merilom »korektne izjavljivosti« izjav v raznih kontekstih. V tem je jedro Dummettovega antirealizma. Menim, da so Dummettovi argumenti, ki jih navaja za svojo različico antirealizma sicer zanimivi, pogosto izzivalni, vendar vsaj zame niso dovolj prepričljivi. Menim, da lahko moder realist najde ustrezne rešitve ali vsaj vizije rešitve zanje, še točneje, Dummettov in podobno Wittgensteinov antirealizem se lahko prikažeta kot dva videza stvari na »realistični« podlagi.

Nepopolni stavki in stavki o kontingentnostih

Nekateri od primerov stavkov z nedoločljivimi resničnostnimi pogoji, ki jih navaja Dummett, se dajo hitro »klasično« rešiti, namreč kot nepopolno izražene propozicije. Npr. stavek »Janez je bil pogumen« je preprosto neustrezno oz. nepopolno izražena misel, saj bi morali vsaj grobo navesti kako situacijo, v kateri naj bi bil Janez pogumen. Res, da takšen stavek pogosto uporabljamo brez navedbe kake relevantne situacije, to pa zato, ker nam kontekst govora pomaga določiti situacijo in tako »dopolniti« stavek do popolnega smisla. In tedaj stavek postane bodisi resničen bodisi neresničen. Stavki o prihodnosti, npr. znamenit »aristotelski« primer »Jutri bo v Piranskem zalivu pomorska bitka«, so resnični ali neresnični, vendar za njihovo resničnost ali neresničnost pač danes ne moremo vedeti, to bomo lahko ugotovili šele jutri. Stavek namreč lahko zapišemo v povsem objektivni obliki, brez vsakega indeksikala, npr. »10. novembra 2012 se v Piranskem zalivu zgodi pomorska bitka«. Stavek se pač nanaša na historično situacijo, kakršna bo 10. novembra 2012. To je sicer v prihodnosti glede na datum izjave tega stavka na današnjem simpoziju, vendar je misel, propozicija, ki jo izreka, brezčasna in se brezčasno nanaša na svet, točneje na celoto historičnih situacij, ki zajemajo zaliv, poimenovan »Piranski zaliv«. V ničemer bistvenem se ne razlikuje od stavka »9. novembra 2012 se v Piranskem zalivu zgodi pomorska bitka«, ki je na našo srečo neresničen. Vsak tovrstni stavek je brezčasno resničen ali brezčasno neresničen.

Nesmiselno pa je govoriti o tem, da so tovrstni stavki »že danes« ali bodo »šele jutri« resnični, ker pripis resnice nima nobenega časovnega določila ali modusa. Od tod, da je navedeni stavek resničen ali neresničen, pa nikakor ne izhaja, da je »prihodnost« vnaprej določena, to bi izhajalo kvečjemu od tod, če bi bilo smiselno reči, da je »že danes resnično« ali »že danes neresnično«, ali bo jutri pomorska bitka.

Ta moja ugotovitev ne zavrača poskusov izgradnje večvrednostnih logik za empirične stavke »radikalne kontingence«, tj. takšne, ki jim ljudje realno ali pa celo načelno ne moremo določiti resničnostne vrednosti. Le resničnostno ekvivalenco moramo tedaj nekoliko drugače formulirati, npr. takole:

»Jutri bo v Piranskem zalivu pomorska bitka« je *resničen glede na zgodovinsko situacijo* v Piranskem zalivu, če in samo če glede na zgodovinsko situacijo v Piranskem zalivu jutri v Piranskem zalivu bo pomorska bitka.

Pri tem določimo resničnostni pogoj za relativno neresničnost takole:

»Jutri bo v Piranskem zalivu pomorska bitka« je *napačen glede na zgodovinsko situacijo* v Piranskem zalivu, če in samo če glede na zgodovinsko situacijo v Piranskem zalivu jutri ne bo pomorske bitke.

Seveda je mogoče, da je zgodovinska situacija v Piranskem zalivu takšna, da nikakor ne moremo ugotoviti, ali je stavek »Jutri bo v Piranskem zalivu pomorska bitka« *glede na dano zgodovinsko situacijo* resničen ali napačen, ne pa resničen ali napačen v absolutnem smislu. Tedaj lahko »dodelimo« temu stavku kako tretjo semantično vrednost, npr. »nedoločeno (glede na podano situacijo)« in uvedemo kako trivrednostno logiko z vrednostmi: resnično, napačno in nedoločeno *[glede na podano situacijo)*. Vendar to ne spremeni načelne situacije, namreč da lahko takšne stavke preformuliramo v povsem enolično »deskriptivne« stavke, ki imajo eno od obeh klasičnih resničnostnih vrednosti, le da so nam le te morda nedosegljive.

Stavki o ljudem nespoznatnih okoliščinah

Podobno velja za mnoge druge stavke o ljudem empirično nedosegljivih okoliščinah, npr. »V našem planetnem sistemu je planet, ki ga nikoli ne bomo odkrili«. Stavek namreč jasno govori o možnem empiričnem dejstvu, ki se tiče našega planetnega sistema. Čeprav tega stavka ne moremo verificirati, ga je vsaj v načelu možno falzificirati, če npr. v doglednem času s pomočjo boljših vesoljskih plovil in posnetkov planetnega sistema ugotovimo, da so ti in ti planeti preprosto *vsi* planeti v našem planetnem sistemu. A seveda je povsem možno, da bomo ljudje kmalu propadli ali ne bomo zmožni več dalje raziskovati planetnega sistema, tako da bo preostal kak neznan planet. V tem primeru je stavek resničen. Dejansko sta le dve *objektivni* možnosti: ali bomo v času trajanja naše civilizacije preiskali naš planetni sistem in odkrili vse planete (ni nujno treba, da tudi vemo za to, da smo odkrili vse planete) ali ne bomo odkrili vseh planetov (zato, ker bomo zaradi raznih razlogov opustili ali ne bomo več sposobni za nadaljnje iskanje planetov). Za pojem resnice je pomembno le to, ne pa, ali kako situacijo ljudje lahko prepoznamo ali ne. V kolikor je navedeni stavek resničen, potem je pač primer ljudem nespoznavne resnice. Stavek ima za nas nedosegljive, vendar ne tudi nedoločljivih resničnostnih pogojev.

Tudi v tem primeru bi lahko opredelili neko modifikacijo klasičnega (in tudi tarskijanskega) pojmovanja resnice, če bi vpeljali naslednje semantične ekvivalence:

Stavek »V našem planetnem sistemu je planet, ki ga nikoli ne bomo odkrili« je *resničen glede na spoznavne priložnosti človeštva*, če in samo če je glede na spoznavne priložnosti človeštva tako, da je v našem planetnem sistemu planet, ki ga nikoli ne bomo odkrili.

Stavek »V našem planetnem sistemu je planet, ki ga nikoli ne bomo odkrili« je *napačen glede na spoznavne priložnosti človeštva*, če in samo če glede na spoznavne priložnosti človeštva ni tako, da je v našem planetnem sistemu planet, ki ga nikoli ne bomo odkrili.

Morda bomo v prihodnosti raziskali naš planetni sistem in ugotovili, da so ti in ti vesoljski predmeti vsi planeti našega planetnega sistema. V tem primeru je navedeni stavek napačen glede na spoznavne priložnosti človeštva, morda pa ne bomo nikoli tako dobro raziskali našega planetnega sistema, da bi lahko trdili, da smo prepoznali vse planete. V tem primeru je navedeni stavek pač resničen glede na spoznavne priložnosti človeštva. Toda problem je, da danes v načelu ne moremo reči, kaj od obojega se bo zgodilo, saj ne poznamo niti spoznavnih možnosti in še manj spoznavnih priložnosti človeštva v prihodnosti. V tem primeru navedeni stavek ostaja semantično nedoločen glede na spoznavne priložnosti človeštva. Lahko mu dodelimo kako »tretjo vrednost«, npr. »nedoločeno«. Vendar to ne vpliva na dejstvo, da lahko bolje formuliramo misel, ki jo skuša stavek izreči, tj. da izrečemo »popolno propozicijo«, kot bi morda dejal Frege. Npr. takole:

V našem planetnem sistemu je planet, ki ga glede na spoznavne priložnosti človeštva nikoli ne bomo odkrili.

Ta stavek je preprosto (objektivno) resničen ali (objektivno) neresničen, kajti v našem planetnem sistemu je bodisi vsaj nek planet, ki ga glede na spoznavne priložnosti človeštva v času trajanja človeštva bodisi nikoli ne bomo odkrili bodisi takšnega planeta ni.,

Dummett meni, da smiselni stavek ne more imeti »nedosegljivih« resničnostnih pogojev, kajti razumevanje stavka terja poznavanje njegovih resničnostnih pogojev. Vendar tu Dummett meša nedosegljivost in nedoločljivost resničnostnih pogojev. Prvo pomeni, da ne moremo ugotoviti, ali lahko podani resničnostni pogoji veljajo ali ne, drugo pa, da resničnostnih pogojev stavka ne moremo korektno oblikovati.

Stavki naravnih zakonov

Splošni stavki, npr. stavki znanosti o naravnih zakonih, so domnevno primer stavkov, o katerih ne moremo reči, da so resnični ali neresnični. Vendar, ali imajo ti stavki sploh ambicijo izreči kak opis dejstev? Mislim, da ne, to so tipični psevdodejstveni stavki, tj. stavki, ki dajejo videz opisnih stavkov, dejansko pa navajajo neka pravila gledanja na svet oz. pravila oblikovanja spoznavne mreže dejstev, ne pa kakih posebnih, npr. splošnih dejstev. Zato pri njih ne moremo niti korektno oblikovati resničnostnih pogojev, v *kolikor jih imamo za opise dejstev*.

Stavek zakona »Vsa telesa, ki se v območju težnostnega privlaka gibljejo zgolj pod vplivom težnosti, se gibljejo enakomerno pospešeno« (ali bolj enostavno »Vsa telesa padajo enakomerno pospešeno«) ni stavek o kakem »splošnem dejstvu« in v tem smislu ni deskriptiven stavek in v tem smislu ni empirično resničen ali neresničen. Pač pa izraža *pravilo gledanja* na fizična gibanja, namreč

pravilo, da *vsa prosta gibanja fizičnih teles* pod vplivom težnosti *obravnavamo kot enakomerno pospešena*. *V* kolikor govorimo o resnici tega stavka, gre za ugotovitev, da korektno izraža *pravilo gledanja na fizična gibanja predmetov* v *moderni fiziki* (tj. fiziki, ki traja od splošnega sprejetja Newtonove mehanike dalje).

V tem smislu je stavek le *posredno resničen*, namreč v toliko, kolikor izraža dejstvo, da ga moderna fizikalna skupnost sprejema kot stavek o zakonu, neposredno pa nima (deskriptivne, empirične) resničnostne vrednosti. Lahko bi dejali, da je stavek *znanstveno potrjen*, ne pa *empirično resničen*. Od tega *stavka zakona* pa moramo razlikovati na pogled enak empirični stavek:

Vsa telesa, ki se v območju težnostnega privlaka v *našem kozmosu* gibljejo zgolj pod vplivom težnosti, se gibljejo enakomerno pospešeno.

Ta splošni stavek govori o vseh pojavih določene vrste, ki so se dogajali, se dogajajo ali se bodo zgodili v našem kozmosu. Ta je seveda empirično resničen ali neresničen, saj ima jasno določljive resničnostne pogoje, ki preprosto veljajo ali ne veljajo, pa čeprav so za ljudi nedosegljivi. Vendar ta splošni stavek ni isto kot stavek zakona. Slednji namreč velja povsem splošno in protidejstveno, tj. brez omembe »našega kozmosa« in za vsak možni fizični kozmos.

Seveda morajo dosedanja opazovanja in meritve »potrjevati« zakon vztrajnosti, a to pomeni le naslednje: če se slučajno zgodi, da naletimo na kako gibanje fizičnih teles pod vplivom težnosti, ki je domnevno prosto, pa se ne giblje pospešeno, bomo raje sklepali na to, da je bila domneva »prostega gibanja« napačna, kot pa, da zakon vztrajnosti ne velja. Šele če bi se zgodilo veliko podobnih »odstopajočih« primerov, bi začeli razmišljati o tem, da zakon morda ne velja oz. ne velja povsem, vendar bi tedaj neizogibno iskali nov, boljši zakon, ne bi pa zavrgli starega kot neresnico. To je razlika med stavki o zakonih in empiričnimi hipotezami. Stavke o zakonih je praviloma težko »ovreči«, pravzaprav jih samo spreminjamo, tako da ohranimo njihova »zdrava jedra« in jih vključimo kot posebne primere v nove, boljše zakone ali znanstvene teorije. Znanstvene hipoteze pa lahko zavržemo, če naletimo na protiprimere. Res pa je tudi, da razlika med splošnimi hipotezami in splošnimi stavki o zakonih ni ostra in lahko naletimo na »vmesne« primere, o katerih še ni odločeno, ali jih imamo za dokaj preverjene hipoteze ali za »neovrgljive« zakone. V kolikor govorimo o resnici stavkov o zakonih, je to le okrajšava za ugotovitev, da ti stavki predstavljajo splošno sprejeta znanstvena »pravila gledanja na svet« v ustreznih znanstvenih skupnostih (včasih še širše, v vseh skupnostih, kjer uporabljajo te stavke za razlago ali napoved vedenja določenih objektov). Stavek naravnega zakona, kot je zakon vztrajnosti, torej izraža neko pravilo, še točneje neko »ravnanje« s fizičnimi objekti za vsakogar, ki obvlada moderno fiziko. Neposredno izraža torej neko dispozicijsko znanje, *znanje kako*, ne *znanje da* (Ryle, 1963). Vsaj od Ryla dalje je znano, da stavkov o »znanju, kako« ne moremo brez nadaljnjega prevesti na »znanje, da«, torej na opise empiričnih ali abstraktnih dejstev in v tem smislu *ne izražajo propozicij*.

Če bi splošni stavek o vztrajnosti jemali zgolj kot splošno hipotezo (kot je npr.

domneval Popper), bi v vsakem primeru njegove uporabe ugotavljali, ali (še) velja ali ne. Tu torej prav tako ne moremo govoriti o opisih dejstev in o empirični resnici ali neresnici hipotez. Stavki empiričnih hipotez ne izražajo propozicij, ki bi bile definitivno resnične ali definitivno neresnične. Lahko govorimo le o večji ali manjši empirični potrjenosti hipotez. Tako imamo v primeru stavkov o vztrajnosti tri vrste stavkov:

> Empirični splošni stavek (prej naveden) o vseh pojavih določene vrste v našem kozmosu.
>
> Stavek empirične hipoteze o vedenju pojavov določene vrste v našem kozmosu.
>
> Stavek znanstvenega zakona vztrajnosti.

Samo prvi od omenjenih stavkov je empirično resničen ali empirično neresničen, vendar nam ta resnica ali neresnica ni empirično dostopna. Drugi stavek je kvečjemu visoko empirično potrjen, ne pa resničen, tretji pa je le v posrednem smislu resničen, namreč zato, ker korektno izraža način gledanja na fizična gibanja v moderni fiziki, dejansko pa je izraz fizikalnega znanja, kako ravnati s fizikalnimi dogajanji tako, da dobimo znanstveno pravilne fizikalne razlage. To pomeni, da ob njihovi uporabi v znanstvenih razlagah dobimo logično veljavne deduktivne ali visoko verjetne induktivne razlage ali napovedi empirično ugotovljivih dejstev.

Mislim, da moje ugotovitve o nedejstveni naravi določenih splošnih stavkov znanosti nikakor ne potrjujejo antirealizma, prej obratno, potrjujejo realizem znanosti. Znanost nedvomno skuša ugotavljati dejstva, tj. postavljati resnične stavke o vedenju pojavov. Toda moramo razlikovati med vedenjem posamičnih pojavov ali posebnih skupin pojavov, ki jih lahko konkretno določamo, opazujemo, merimo, z njimi eksperimentiramo itn., hipotezami, in med pravili znanstvenega gledanja na svet. Slednja se nanašajo na *pojmovne celote vseh pojavov*, ne na ekstenzionalne celote vseh pojavov določene vrste. Sam pravim, da se tovrstni stavki ne nanašajo na svet (kot celoto tega, kar se zgodi), temveč na stvarnost (kot celoto tega, kar se lahko zgodi) (gl. Ule, 1992). Vendar se na tem mestu ne bi spustil v nadaljnjo raziskavo razmerij med svetom in stvarnostjo in na razpravo o morebitni razširitvi pojma resnice tudi na »ujemanje s stvarnostjo«, ne le na »ujemanje s svetom«.

Protidejstveni stavki

Kako pa je z drugimi protidejstvenimi stavki, ki pri Dummettu in drugih antirealistih tudi nastopajo kot primerki za stavke brez definitnih resničnostnih pogojev, čeprav se zdijo resnični ali neresnični? Vzemimo stavek »Če bi Borut Pahor tega in tega dne ne padel s konja, bi naslednji dan sodeloval na veliki proslavi priključitve Primorske«. Mislim, da bi večina od nas ta stavek razumela kot resničen.

Kako lahko sklepamo, da je ta stavek resničen (ali vsaj zelo verjetno resničen),

čeprav je v antecedensu stavek, ki ni resničen in tudi ne more biti resničen, ker govori o nekem preteklem faktu, ki je lahko le takšen, kot je, namreč, da je Borut Pahor tega in tega dne padel s konja. Morda bi kdo rekel, potem je pač ta pogojni stavek trivialno resničen, saj ima neresničen antecedens. Vendar bi lahko postavili tudi kak primerek protidejstvenega stavka podobne vrste, ki pa ga imamo za neresničnega, npr. »Če Borut Pahor tega in tega dne ne bi padel s konja, potem bi naslednji dan odšel na Triglav«, vsaj če upoštevamo, da je Borut Pahor toliko odgovoren politik, ki »nagovarja« zlasti »levo« polovico politične javnosti, in ne bi šel raje na Triglav kot na omenjeno primorsko proslavo. Ta stavek ima prav tako neresničen antecedens, in če bi to določalo resničnost pogojnih stavkov, bi moral veljati za resničnega.

Kaj tedaj določa resničnost prvega in neresničnost drugega protidejstvenega stavka? Stavka nista deskriptivna oz. sta na videz deskriptivna, kajti nanašata se na določene možnosti, ne dejanskosti. Če se nanašata na možnosti, potem izražata našo večjo ali manjšo pripravljenost sprejeti določeno *možnost kot dejansko*. Nanašata se na situacijo v modusu, *kot da bi bile (oz. ne bi bile)*, ne na situacije, *kot so (oz. niso)*. Če že gre za kaka dejstva, potem gre za dejstva naše pripravljenosti ali nepripravljenosti sprejeti določene možnosti kot realne ali nerealne, tj. kot da so dejanske (ali nedejanske). V našem prvem primeru smo (vsaj večina Slovencev) večinoma močno pripravljeni sprejeti kot realno možno situacijo tisto, kjer Borut Pahor ne pade s konja in naslednji dan odide na proslavo na Primorskem, in smo večinoma močno nepripravljeni sprejeti kot realno možno situacijo tisto, kjer Borut Pahor ne pade s konja in naslednji dan odide na Triglav. Razlogi za takšno gledanje na možnosti so v poznavanju sedanje historične situacije (tj. obdobja predvolilne tekme, kjer je Borut Pahor nastopal kot kandidat za predsednika države, ki nagovarja levi in sredinski del volilnega spektra) in poznavanju značaja Boruta Pahorja (vemo, da ni tako strasten planinec, da bi zanemaril svojo politično priložnost in raje šel na Triglav).

V kolikor tovrstne protidejstvene stavke razumemo kot nepopolne stavke, ki se implicitno izrekajo o (ne)pripravljenosti večinskega dela relevantne govorne skupnosti, da sprejme določene možne situacije, *kot da so dejanske, v* toliko jim lahko določimo neke deskriptivne resničnostne pogoje in v toliko so resnični ali neresnični. Če pa jih razumemo preprosto kot stavke o možnostih kot takšnih, potem jim ne moremo pripisati deskriptivnih resničnostnih pogojev in v tem smislu res nimajo resničnostne vrednosti.

Tak primer bi imeli npr. v stavku »Če Borut Pahor ne bi padel s konja, potem bi naslednji dan prijahal na proslavo na Primorskem na konju«. Nič določnega ne moremo reči o tem stavku, kajti možnost, da Borut Pahor ne pade s konja in naslednji dan prijaha na konju na proslavo se verjetno nekaterim Slovencem zdi verjetna, mnogim pa ne, zato je resničnostna vrednost navedenega stavka nedoločena, je zgolj nekognitivni stavek o določenih možnostih, morda je primeren za kako literarno rabo.

Vtis o resničnosti ali neresničnosti pri mnogih protidejstvenikih izhaja iz

njihovega implicitnega ali eksplicitnega razumevanja kot stavkov o pripravljenosti sprejemanja določenih možnih (a nedejanskih) situacij, kot da so dejanske. Ta ugotovitev prav tako ne nasprotuje realizmu, saj protidejstveniki, v *kolikor imajo resničnostno vrednost*, posredno govorijo o določenih dejstvih (dejstvih govorne skupnosti). V kolikor pa nimajo resničnostne vrednosti, pa se očitno ne nanašajo na svet.

Ponuja se možen ugovor zoper ta sklep, namreč da imamo primere protidejstvenih stavkov, ki so nedvomno objektivni in se ne nanašajo na dejstva kake govorne skupnosti. Vzemimo npr. stavek »Če bi potovali s hitrostjo blizu svetlobne, bi nam čas tekel počasneje kot na Zemlji«. Tudi, če pustimo ob strani relativnost in antropomorfnost govora o »toku časa«, lahko damo temu stavku povsem matematično objektiven pomen, če le določimo hitrost našega gibanja glede na Zemljo. Tu se zdi nesmiselno govoriti o odvisnosti tega stavka od kake govorne skupnosti, celo če je to npr. skupnost sodobnih naravoslovcev, ki poznajo teorijo relativnosti.

Vendar moramo upoštevati, da ta stavek lahko preoblikujemo tako, da ga predstavimo kot logično izpeljan zaključek iz nekaterih zakonov relativnostne teorije, npr. iz zakona (ki mu lahko damo povsem precizno matematično obliko, a to tu opuščam), da je potek časa telesa, ki se giblje na drugo telo, toliko počasnejši glede na tok časa pri drugem telesu, kolikor bližja je hitrost gibanja prvega telesa svetlobni hitrosti in ustreznim robnim pogojev. To ugotovitev lahko preoblikujemo v primer korektne deduktivne znanstvene napovedi o gibanju snovnih teles, ki jo lahko v določeni meri celo empirično preverimo (npr. če merimo razlike med potekanjem ur na satelitih oz. vesoljskih postajah in na Zemlji). V tem smislu je protidejstvenik o poteku časa, če bi se gibali blizu svetlobne hitrosti *posredno resničen*, namreč kot potencialno resničen zaključek preverljive znanstvene napovedi. Vendar tudi tedaj lahko pridemo do protidejstvenikov, ki nimajo resničnostne vrednosti, pač zato, ker nimamo načina, da bi jih preoblikovali v vsaj načelno preverljivo znanstveno napoved. Tak je npr. stavek »Če bi potovali v črno luknjo, bi prešli v drugo vesolje«. Čeprav tako meni vrsta piscev znanstvene fantastike in tudi nekaj kozmoloških teoretikov, vsaj (do nadaljnjega) nimamo možnosti za postavitev znanstveno utemeljene napovedi in še manj, da bi jo empirično preverili. Kot rečeno, protidejstveniki niso argument proti znanstvenemu realizmu, kajti če so preverljivi, predstavljajo *posredne izjave o realnosti*, če pa niso, potem nimajo propozicionalne vsebine.

Stavki o meglenostih

Še en pomemben primer empiričnih stavkov z morda nedoločljivimi resničnostnimi pogoji je, ki jih Dummett pogosto navaja in o njih razpravlja. Mislim na stavke o »meglenih« *[vague]* predmetih, lastnostih in situacijah. Vzemimo kot vzorčni primer stavek kupa [sorites]:

Gruča *n kamnov* je kup.

Preprosto ni nobenega določenega merila, po katerem bi lahko za vsako število *n*

dognali, ali je gruča *n* kamnov kup ali ne. Vemo, da lahko hitro zaidemo v paradoks, če izhajamo npr. iz ugotovitve, da je gruča 10.000 kamnov kup, in privzamemo, da če je neka gruča kup in odvzamemo en kamen, potem je preostala gruča še vedno kup. Zdi se, da to vodi do empiričnega protislovja z »opaženimi« kupi, ker je potem poljubno majhna gruča kamnov kup. Gre pa tudi obratno. Če privzamemo, da kaka gruča kamnov še ni kup in ji dodamo en kamen, potem nova gruča še ni kup. Od tod bi sledilo, da poljubno velika gruča kamnov še ni kup. Tudi to se zdi v nasprotju z opažanji, ker imamo očitne primere majhnih kamnitih gruč, ki so kupi. Prvi sklep od tod je, da navedeni stavki o kupu (Gruča *n kamnov* je (ali ni) kup) niso propozicionalni, tj. ne izražajo polne misli, ki bi bila lahko (definitivno) resnična ali (definitivno) neresnična. Res jim ne moremo dati enoličnih resničnostnih pogojev. Toda od tod ne izhaja, da kupov ni, ali da je govor o njih le jezikovna iluzija itn., kot včasih namiguje Dummett (Dummett, 1975, 1999c). Zadeva je nekoliko podobna kot pri stavkih o zakonih. Dejali smo, da ti stavki neposredno izražajo način gledanja na pojave oz. »ravnanje z njimi« v znanstveni skupnosti, posredno pa dejstvo, da ti stavki predstavljajo znanstveno sprejete protidejstvene povezave med fizikalnimi pojavi. Podobno stavki o meglenih predmetih oz. z meglenimi predikati neposredno izražajo način gledanja na predmete in implicirajo določena ravnanja z njimi v določeni jezikovni skupnosti, npr. gledanje na določeno grmado skal kot kup, a ne zato, ker ima ali nima ustrezno množino kamnov, pač pa iz drugih, običajno bolj pragmatičnih razlogov, npr. zato, ker je ukvarjanje s takšno grmado skal naporno početje. Govor o kupih je npr. povsem razumljiv in enoličen v razmerah (in ustreznih jezikovnih igrah), ko je običajno smotrno govoriti o določenem ravnanju z njimi, npr. o grmadenju ali odnašanju kupov kamenja, o povzpenjanju na kupe kamenja ali sestopanju z njih itn., običajno pa ni razumljiv v razmerah, kjer le preštevamo kamne v gručah kamnov ali primerjamo količine kamenja v raznih gručah. Razlika med kupi in ne-kupi je dejansko neostra, zabrisana, a ker velja tihi dogovor, da predikat »biti kup« uporabljamo daleč od meglenih meja, ne prihaja (točneje rečeno, praviloma ne prihaja) do nobenih nejasnosti.

Govor o kupih, npr. »Premetal sem cel kup kamenja« neposredno govori o tem, da je moje ravnanje s kamenjem terjalo od mene res velik napor, posredno pa o tem, da bi vsak razumen član moje govorne skupnosti priznal, da ukvarjanje z omenjeno gručo kamenja dejansko terja precej napora. Do domnevnega paradoksa pride, če od te »pragmatične« jezikovne igre preidemo k bolj »eksaktni« jezikovni igri, npr. takšni, ki vključuje preštevanje kamnov v gručah ali primerjanje količin kamnov v njih. V tem primeru implicitno predpostavljamo jasne meje med pojmi, konkretno med kupom in ne-kupom. To pomeni, da smo voljni potegniti določene meje, kjer jih prej ni bilo, npr. natančnejše meje med gručami kamenja, ki predstavljajo kupe, in gručami, ki ne predstavljajo kupov. A to pomeni, da izraz (predikat), kot je »biti kup«, uporabljamo izven prvotnega konteksta, nekako v smislu »biti kup, večji ali enak določeni vzorčni gruči kamenja, ki je mejni primer kupa« ali celo »biti kup z mejno vrednostjo 500 kamnov«.

Do zmede oz. vtisa paradoksa pride, če pozabimo na te razlike in obravnavamo stavke v tem spremenjenem kontekstu, kot da so stavki prvotnega konteksta. Tako imamo npr. stavek »Gruča *n kamnov* je kup«, ki se zdi kot še en stavek običajnega pragmatičnega konteksta govora o kupih (in ne-kupih), dejansko pa je to stavek iz modificiranega konteksta, ki dopušča (pre)števanje kamnov v kupu in terja jasne meje za pojem kupa. V tem kontekstu implicitno postavljamo določeno ostro mejo med kupi kamenja in ne-kupi kamenja, torej dejansko govorimo o tem, da je navedena gruča kamenja kup, večji ali enak oni gruči kamenja (ki je mejni primer kupa). Paradokse z meglenimi pojmi lahko rešujemo še na kake druge načine, ne zgolj z vlečenjem ostrih meja, npr. tako, da uvedemo modificirano večvrednostno semantiko, npr. tako kot svetuje t. i. metoda supervaluacije, ki jo je svetoval tudi Dummett (1975), lahko pa spremenimo lastnostne predikate v relacijske predikate, npr. namesto »biti kup« govorimo o »biti kvečjemu toliko kupast kot«. Za slednjo seveda velja, da je za vsak *n* res, če je gruča iz *n* kamnov kup, potem je vsaka gruča z manj kamni kvečjemu toliko kupasta kot gruča iz *n* kamnov, vendar od tod ne moremo sklepati, da je takšna gruča kup (Ule, 2008). Stavki o meglenih predikatih ali meglenih predmetih so torej dozdevno deskriptivni, zato ne čudi, da jim v splošnem ne moremo določiti deskriptivnih resničnostnih pogojev. Niso tudi nikakršen argument za ali proti realizmu.

Nedeskriptivni (vrednotni, normativni) stavki

Še veliko primerov stavkov imamo, ki so vsaj dozdevno deskriptivni, vendar jim ne moremo določiti deskriptivnih resničnostnih pogojev. Ne morem pa obravnavati vseh teh primerov, vendar se mi zdi, da bi vedno lahko našli kako »rešitev«, npr. ugotovitev, da so posredno deskriptivni (podobno kot je to primer z znanstvenimi zakoni, s protidejstveniki in stavki o meglenostih). Toda, kako je z izrecno nedeskriptivnimi stavki, ki pa jih vseeno imamo ali čutimo za resnične ali neresnične, npr. z normativnimi ali vrednotnimi stavki? Ali ne gre tam morda za neko zamenjevanje resnice z neko podobno »vrednostjo«, kar pa vendar omogoča prenos te vrednosti v logičnih sklepih? To je povsem mogoče. Vzemimo primer stavka »Vračajte dobro z dobrim«, ki je primer preprostega normativnega stavka, ki ga imamo (vsaj po večini) za resničnega. Vendar noben nabor ali izbor empiričnih dejstev ne ponuja resničnostnega pogoja za ta stavek. Če bi upoštevali le empirična dejstva o človeškem vedenju, bi morali ta stavek verjetno zavrniti, saj se ljudje izjemno pogosto (morda celo bolj pogosto, kot ne) vedejo v nasprotju s tem stavkom. Pa vendar ga imamo trdovratno za etično resničnega.

Lahko bi formulirali neko analogijo z resničnostno ekvivalenco pri deskriptivnih stavkih:

> »Vračajte dobro z dobrim« je *etično veljaven*, če in samo če *naj dobro vračamo z dobrim*.

Pri tem »naj ...« narekuje *etični kontekst razprave*, tj. implicira neko *metateorijo etične veljavnosti*, ki jo sprejema vsak, kdor razpravlja o navedem stavku ali ga

izreka kot resno etično zahtevo. Govorim o etični metateoriji zato, ker pripisuje etično veljavnost ali neveljavnost vsem stavkom iz ustreznega jezika objekta, tj. iz ustreznega diskurza o etičnih vrednostih. Podobno kot pri klasični tarskijanski semantiki bi tudi tu morda lahko začeli z elementarnimi etičnimi ocenami, za katere bi naša etična metateorija enolično poskrbela, da so bodisi etično veljavne bodisi niso etično veljavne. Potem bi ustrezno določili etično veljavnost kompleksnih in kvantificiranih stavkov. Ne bom izvedel tega sicer zanimivega projekta, le ugotavljam, da se mi zdi povsem smiseln. Če bi projekt uspel, bi imeli primer dodeljevanja neke logične vrednosti nedeskriptivnim stavkom, ki bi bila sorodna resničnostnim vrednostim in bi očitno dopuščala, da se ohranja skozi sklepe, ki posnemajo običajne logične sklepe (ali pa bi morda morali veljavne sklepe malce prirediti, a tako, da bi v grobem še vedno spominjali na običajne logične sklepe). Tako bi npr. lahko utemeljili veljavnost sklepa:

Vračajte dobro z dobrim.

Če naj vračam dobro, potem moram upoštevati potrebe drugih ljudi.

Moram upoštevati potrebe drugih ljudi.

Kakorkoli že, normativni in podobni vrednotenjski stavki morda dopuščajo določene pare semantičnih vrednosti stavkov, ki so bolj ali manj podobne »klasični« resnici oz. neresnici. Za primerjavo s klasično resničnostno semantiko je pomembno predvsem vprašanje, ali se v njih ohranja binarnost teh vrednosti. V tem smislu lahko vtis o resničnosti ali neresničnosti teh stavkov kaže na omenjene simulakre klasičnih resničnostnih vrednosti. Ti stavki torej res nimajo resničnostne vrednosti, imajo pa morda »ustrezne« simulakre resničnostnih vrednosti. V kolikor sprejemamo obstoj neke vrste »etičnega sveta«, ki sestoji iz »najstev«, ne pa »dejstev«, bi lahko govorili o etičnem (splošneje o normativno-vrednotenjskem) realizmu, saj bi etično veljavni stavki izražali ustrezna »najstva«, etično neveljavni stavki pa ne bi izražali tovrstnih najstev. Torej ne bi imeli »običajnega« realizma, pač pa etični realizem. Vendar po mojem mnenju za dobro delovanje prej orisane normativno-vrednotenjske semantike ni nujno potrebno sprejemati »etičnega realizma«, čisto dovolj je, če sprejemamo, da je v določeni skupnosti razumno sprejemati določene etične ocene, tj. jim razumno pripisati vrednost »veljavno« in etično metateorijo opredeliti kot celoto dopustnih elementarnih etičnih ocen in njihovih logičnih posledic.

Nepreverljivi (nedokazljivi) matematični in logični stavki

Preostane nam vsaj še en zelo pomemben primer stavkov brez (klasičnih) resničnostnih pogojev, ki jih tako Dummett kot drugi antirealisti navajajo kot paradne primere antirealizma. Gre za nekatere matematične (pa tudi logične) stavke, ki jih ne moremo matematično verificirati ali ovreči. Vsaj pri nekaterih je morda tako, da tega celo v načelu ne moremo storiti, tako da ostanejo trajno nedokazani. Pogosto se navaja stavke, kot je npr. Goldbachova domneva, da je vsako sodo število, večje od 2, enako vsoti dveh praštevil. Ta izjava do danes ni bila dokazana, čeprav se jo na splošno sprejema kot resnično. Vendar, če v

matematiki velja, da je neka trditev resnična natančno tedaj, ko je dokazana, potem Goldbachova domneva pač ni resnična. To se zdi absurdno. A težavo lahko rešimo, če razlikujemo med »do sedaj nedokazanim« in »(efektivno) nedokazanim« stavkom. Od tod, da do sedaj nismo zmogli dokazati Goldbachove domneve, še ne izhaja, da je (efektivno) nedokazana in torej neresnična, saj bi sicer imeli v zgodovini matematike mnogo primerov izrekov, ki bi jih morali imeti za neresnične zgolj zato, ker jih dolgo časa nismo znali dokazati (npr. Fermatov izrek, Poincarejeva domneva, izrek štirih barv itn.). Od tod, da do danes še ne zmoremo dokazati kake matematične izjave, še ne izhaja, da je efektivno nedokazana, torej neresnična. Goldbachova domneva je torej resnična ali neresnična, le dokaza zanjo ali proti njej nimamo.

Situacija bi bila drugačna, če bi se dalo dokazati, da ni mogoč noben dokaz za ali proti tej domnevi.

Resničnostna ekvivalenca za matematične stavke se torej glasi:

> »p« je (matematično) resničen, če in samo če obstaja *dok p*, kjer *»dok p«* pomeni efektivni matematični dokaz stavka *p*.

Če hočemo ohraniti strogo semantično bivalenco moramo privzeti, da je v matematiki običajno tako, da obstaja bodisi dokaz za *p* ali dokaz za *ne-p*, tako da iz dejstva, da ne obstaja dokaz za *p*, potem obstaja dokaz za *ne-p*.

Vendar poznamo nekatere matematične stavke, ki so načeloma neodločljivi. Takšni stavki, kot je npr. Turingov stavek »Ta in ta algoritem privede v končnem številu korakov do rešitve tega in tega problema«, kažejo, da ni vedno tako, da iz dejstva, da ne obstaja dokaz za ta stavek, lahko sklepamo, da obstaja dokaz, da navedeni stavek ne drži.

Poleg tega Gödlovi, Churchovi in Turingovi izreki o nepopolnosti skupno dokazujejo nepopolnost in neodločljivost matematike. V logiki jim ustrezajo stavki logičnih paradoksov. Povsod gre za semantično načeloma neodločljive stavke.

Kaj tedaj? Mislim, da semantično načeloma neodločljivi stavki niso *kognitivno smiselni*, saj sami po sebi ne nudijo nobenega spoznanja, lahko pa dopuščajo razpravo, kaj bi bilo, če bi bili resnični ali ne bi bili resnični. Omogočajo razne pogojne izjave (ki pa niso protidejstvene!, saj ne vemo, če je njihov antecedens neresničen). To ne ukinja pojma resnice v matematiki in logiki, niti je ne zožuje na efektivno dokazljivost stavkov. Iz dejstva, da obstaja dokaz kakega matematičnega stavka, npr. ne nujno izhaja, da imamo efektivni dokaz zanj (pač pa velja obratno). Morda obstaja dokaz Goldbachove domneve, vendar tega dokaza (še) ne poznamo, tj. domneva za nas ni efektivno dokazljiva. Morda nikoli ne bomo dosegli njenega dokaza, vendar je še vedno lahko resnična.

Mislim, da sem s svojimi razlagami »pokril« večino primerov stavkov, ki naj ne bi imeli enoličnih resničnostnih pogojev, oz. domnevno deskriptivnih stavkov, ki jih ne moremo ne potrditi ne ovreči. Pogosto jih lahko preoblikujemo tako, da jim lahko damo kontekstualno specifične resničnostne vrednosti, ki nastopajo kot

dodatne resničnostne vrednosti (npr. v primerih kontingentih stavkov o prihodnosti), posredne resničnostne pogoje (npr. stavki o zakonih), lahko jim določimo neke analogije s klasičnimi resničnostnimi vrednostmi, kot je npr. znanstvena potrjenost (znanstvenih hipotez), normativna veljavnost ali dokazljivost. Te modifikacije nikakor niso v škodo znanstvenemu realizmu, kajti pogosto lahko tovrstne stavke preoblikujemo v standardne deskriptivne stavke. Vsekakor moramo upoštevati, kdaj in v kakšnem oziru kak stavek govori o realnosti in kje se nanjo nanaša le delno in posredno.

Pri nekaterih matematičnih in logičnih stavkih se lahko zgodi, da kak stavek in njegova negacija nimata definitivne semantične vrednosti, kajti dodelitev te vrednosti je vsaj delno odvisna od določenih mentalnih ali fizičnih opravil, ki jih lahko storimo ljudje. Neizvršitev takšnih opravil pri kakem stavku še ni nujno znak tega, da ima takšno vrednost ustrezni negativni stavek, ali da ima stavek »nasprotno« vrednost. To pomeni, da tedaj na splošno ne dobimo bivalence logičnih vrednosti stavkov in da zanje ne veljajo vsi zakoni klasične logike.

V teh primerih bi lahko govorili o nekakšnem antirealizmu, kajti ni treba, da je v svetu kako dejstvo, ki bi jamčilo za to, da ima stavek določeno analogijo z resnico. V teh primerih lahko pritegnem Dummettu v tem, da hipoteza o realizmu ni splošno veljavna a to še ne implicira, da je splošno neveljavna niti to ne, da je po večini neveljavna. Tako sklepam, da Dummettovi argumenti proti realizmu po mojem mnenju na splošno niso veljavni, tako da njegova teza ostaja sicer razumna filozofska domneva ki izziva zagovornike realizma a jih ne more zares »pretresti«.

ON SOME DUMMETT'S ARGUMENTS FOR ANTIREALISM

I analyse some of Dummett's typical arguments for his version of semantic antirealism. I state that his arguments are otherwise interesting, often provocative, but they are not conclusive enough. We can mostly transform the problematic sentences or interpret them in such a way that they become completely descriptive or that they only indirectly refer to reality. I believe that a wise realist can find for them satisfactory solutions or at least visions for such solutions.

Keywords: antirealism, semantic indeterminacy, verifiability, descriptivity, contingency.

Literatura

Dummett, M. (1975). »Wang's paradox«. *Synthese*, 30, str. 301–324.

Dummet, M. (1999a). »Resnica«. *Analiza*, 3–4, str. 61–81.

Dummett, M. (1999b). »Metafizične razprave o realizmu«. *Analiza* 3–4, str. 106–122.

Dummett, M. (1999c). »Wittgensteinova filozofija matematike«. *Analiza* 3–4, str. 82–98.

Ryle, G. (1963). *The Concept of Mind*. London: Peregrine Books.

Ule, A. (1992). *Sodobne teorije znanosti*. Ljubljana: ZPS.

Ule, A. (2008). »The *Sorites* paradox and the change of language games«. V Ule, A., *Circles of Analysis: Essays on Logic, Mind and Knowledge*, Berlin: LIT Verlag, str. 60–79.